

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. І–Х випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруйко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссєв М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

В. В. Чепіженко (Одеса)

**РИЦАРІ-ЛОЛЛАРДИ БІЛЯ АНГЛІЙСЬКОГО ПРЕСТОЛУ:
ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО ВІКЛІФІЗМУ
В АНГЛІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст.**

В день відкриття парламенту в Лондоні, 27 січня 1395 р., група лоллардів закріпила на дверях собору св. Павла та Вестмінстерського абатства «жахливі звинувачення проти духівництва та до сих пір нечувані доктрини, які ставили за мету знищення церковників та церковних таїнств»¹. Як далі провадить хроніст: «Люди говорили, що лолларди були заохочені потужною підтримкою з боку деяких вельмож та рицарів Англії, головними серед яких були сер Річард Старі, сер Л'юїс Кліффорд, сер Томас Латімер та сер Джон Монтегю»².

Під 1387 р. Томас Волсінгем, автор «*Historia Anglicana*», наводить повний список «рицарів, які були головними послідовниками та прихильниками лоллардів»: Вільям Невілл, Л'юїс Кліффорд, Джон Кленвоу, Річард Старі, Томас Латімер та «найбільший бовдур з поміж інших» Джон Монтегю³. Пізніше Волсінгем додає до цієї групи ще й Джона Чейні, який в 1399 р. зайняв посаду спікера в англійській Палаті общин⁴. Інший хроніст того часу, Генрі Найтон, також називає шістьох рицарів відомими прибічниками лоллардів. Проте, згадавши серед них Кліффорда, Латімера та Старі, він доповнює список новими іменами: Джона Печа, Джона Трассела та Реджинальда Хілтона⁵.

Англійські історики першої половини XX ст. В.Т. Вог та К.Б. МакФарлан, детально дослідивши біографії всіх перерахованих вище рицарів, дійшли протилежних висновків щодо їх релігійної орієнтації. Так, Вог вважав, що всі вони були жертвами упередженого ставлення хроністів, а якщо і відносилися до лоллардів прихильно, то розуміли їх вчення доволі поверхнево і дотримувалися еретичних поглядів недовгий відрізок часу⁶. А МакФарлан, базуючись на більш широкому колі джерел, заявив, що слава даної групи рицарів як захисників лоллардів-проповідників є доволі обґрунтованою. Їх імунітет від переслідувань вчений пояснює відносною впливовістю зазначених осіб при королівському дворі (входження до найближчого оточення монарха, членство в Королівській раді та Ордені Підв'язки) та непевним відношенням до ересі з боку як світської, так і церковної влади аж до прийняття акту *De heretico comburendo* за Генрі IV в 1401 р.⁷

Перед тим як утворити, так би мовити, просопографічний портрет рицарів-лоллардів, зупинимося на питанні термінології. Радянський історик Є.В. Кузнецов в своїй монографії «Движение

лоллардов в Англії (конец XIV – XV в.)» (1971 р.) відмічає загальну плутанину, щодо вживання термінів «лолларди», «вікліфіти», «бідні священники», проте надалі сам називає всіх лоллардів «вікліфітами», фактично прівнюючи безпосередніх учнів та прихильників Вікліфа до лоллардів. Тут варто погодитися з Н.І. Басовською, яка зазначає, що «відсутність диференційного підходу привела в даному випадку до того, що Вікліф в роботі [Є.В. Кузнєцова] постає безпосереднім засновником та очільником еретичного руху лоллардів, а всі прихильники лоллардизму – його учнями»⁸. І хоча в середньовічній Англії термін «лолларди» вперше використовується саме по відношенню до прибічників Вікліфа (у Волсінгема читаємо: «послідовники Вікліфа, яких деякі люди називають лоллардами»⁹), а англійська історична традиція, слідуючи за джерелами, дублює подібну трактовку лоллардизму, не втрачає доцільності коментар Н.І. Басовської: «Якщо Вікліф був в першу чергу богословом, теоретиком, то лолларди даного періоду – перш за все учасники широкого суспільного руху»¹⁰.

М.А. Барг свого часу відмежував «істинних левеллерів» (дігерів) на чолі з Дж. Вінстенлі від левеллерів, очолюваних Джоном Лільберном та його однодумцями, хоча в текстах XVII ст. «політичних» левеллерів часто й цілком безпідставно звинувачували в прихильності ідеям майнової рівності¹¹. Подібне розмежування є актуальним й тоді, коли ми говоримо про послідовників Джона Вікліфа. Адже лолларди – «бідні проповідники» – займали позиції доволі відмінні від тих, на яких базувалося вчення «євангелічного доктора» та його безпосередніх учнів, а свого поширення рух «бормотунів» досяг за декілька десятиліть до публічних проповідей оксфордського професора. Яке ж місце в даному контексті займали рицарі-лолларди?

Про Хілтона, Печа та Трассела збереглося відносно мало інформації. Першого Г. Найтон напевно помилково ідентифікує як рицаря: всі дослідники сходяться на тому, що єдиний Реджинальд Хілтон, відомий з інших джерел того часу, – клірик, контролер королівського Гардеробу в 1377–1381 рр¹². Джон Печ (1360–1386) та Джон Трассел (1349–1424) володіли маєтностями в Лестерширі, безпосередньо по сусідству від монастиря, де жив сам хроніст, тому про їх приналежність до «лоллардизму» у нього можуть бути достовірні дані. Але перший з них доволі рано помер, а другий у відкрити проявив свою позицію лише під час повстання Олдкастла. Отже, основне ядро придворної групи «рицарів-лоллардів» складали троє обвинувачених в ересі обома хроністами (Старі, Кліффорд,

Латімер) та четверо осіб, імена яких наводить лише Волсінгем (Невілл, Кленвою, Монтегю та Чейн).

Не пов'язані кровною спорідненістю чи сусідством манорів, ці семеро знову і знову в різних переплетіннях зустрічаються пліч-о-пліч на сторінках документів як партнери по королівським комісіям¹³, виконавці взаємних доручень та заповітів¹⁴. Всі, окрім Чейна, починали кар'єру при Едварді III¹⁵; Старі, Латімер та Кліффорд служили під проводом Джона Гонта в французьких кампаніях; Монтегю та Кліффорд досягли почесного членства в Ордені Підв'язки. Кліффорд, Старі та Латімер входили до найближчого оточення Чорного принца¹⁶, а по його смерті, разом з Кленвою та Невіллом, були серед почту його удови¹⁷.

В 1380-ті рр. всі семеро досягли високого статусу при дворі Річарда II, п'ятеро з них зробилися рицарями камери короля, входили до найближчого оточення монарха та відігравали неабияку роль при дворі¹⁸. Всі, окрім Латімера, виконували дипломатичні місії за кордоном¹⁹. Крім того, всі вони відрізнялися високою культурою та освіченістю. Кліффорд, Невілл, Кленвою та Старі були друзями Джеффрі Чосера, Кліффорд також приятелював з Еташем Дешаном. Старі співробітничав з Жаном Фруассаром, а Джон Монтегю вів жваве листування з Христиною Пізанською та був вихователем її сина²⁰. Деякі з рицарів-вікліфітів і самі були схильні до написання художніх творів. Так, Джон Кленвою створив англійську поему на любовну тему та моралізаторський трактат, а Монтегю складав вірші французькою.

Про зв'язки цієї групи рицарів з послідовниками Вікліфа свідчить, наприклад, той факт, що відомий вікліфіт-проповідник Ніколас Герефордський, укриваючись від церковної влади, знайшов прихисток спочатку на землях Вільяма Невілла та його брата архієпископа Йоркського²¹, а потім в маєтку Джона Монтегю²². Томас Латімер викликався до королівського суду за зберігання єретичної літератури²³, а його землеволодіння в Лестерширі та Нортгемптонширі з 1388 р., коли посилюлися утиски проти єретиків, лишилися важливим центром діяльності лоллардів. Лоллард Вільям Свіндербі отримував підтримку з герефордширських манорів Кленвою²⁴. Кліффорд, Латімер та Чейн (а також удова Латімера, син Чейна, зять Кліффорда та спадкоємець Кленвою) заповіли поховати себе скромно, без церковної помпи та заборонили по собі службу²⁵. Граф Солсбері (Джон Монтегю), який, за завіряннями Волсінгема, «все життя був прибічником лоллардів, з презирством та доволі принизливо ставився, а також насміхався над образами, канонічним правом та таїнствами», помер без сповіді²⁶. Про те, що Монтегю знищив скульптури та

зображення в церкві свого маєтку Шенлі в Гартфордширі, хроніст повідомляє ще під 1387 роком²⁷.

Проте є факти, які професор Вог майстерно використовує для заперечення єретичних нахилів у групи придворних рицарів, більш того, він наполягає, що так звані «рицарі-лолларди» відверто не порвали з католицизмом та зберегли вірність ряду догматів та звичаїв римської церкви²⁸. Так, зокрема в Програмі дванадцяти статей, з укладанням якої рицарів-лоллардів пов'язує Волсінгем²⁹, існує стаття «Про війни, битви та хрестові походи», просякнута духом пацифізму, а також стаття «Про паломництва», яка прирівнює його, разом з молитвами про померлих та принесенням дарів, до язичницьких обрядів³⁰. Проте це не заважає Невіллу та Кленвою взяти участь в хрестовому поході 1390 р. на Туніс, після чого відправитися у паломництво до Єрусалиму, повертаючись з якого вони і померли в Константинополі в 1391 р.³¹ Монтегю і Кліффорд входили до створеного Філіпом де Мез'єром Ордену Страстей Господніх, основною метою якого було протистояння туркам та повернення Гробу Господнього під владу християн³².

Для чіткого розуміння позиції рицарів-вікліфітів кінця XIV ст. в Англії, необхідно дещо зупинитися на релігійній політиці англійського монарха Річарда II. Тим більше, що ввійшовши після 1389 р. до королівської Ради³³, Монтегю, Невілл, Кленвою, Кліффорд та Старі відігравали певну роль в конструюванні королівської позиції по відношенню до папи та церкви в цілому.

Політична складова, яку містило в собі богословське вчення Джона Вікліфа, на початковому етапі самостійного правління Річарда II (біля 1389–1394 рр.), на нашу думку, цілком відповідала інтересам молодого монарха. Зокрема для посилення власного авторитету, він намагався звільнитися від опіки та тиску з боку архієпископа Кентерберійського (Кортні), єпископів Вінчестерського (Вікехем) та Ілійського (Ерундел), які входили до потужного, хоча й неоднорідного, блоку церковників, що контролювали певні важелі керівництва державою, а також послабити вплив папи на англійські справи (особливо бентежило короля фінансове питання залежності англійської церкви від римського престолу). Показником певної антипапської позиції короля в період 1389–1394 рр. стало повторне прийняття статутів «De Provisoribus» (1390)³⁴ та «De Praemunire» (1393)³⁵, які обмежували права папи щодо втручання в церковну політику англійського монарха. Король також віддав наказ всім англійським прелатам, що знаходилися в Римі в пошуках бенефіцій, повернутися до Англії та заборонив їм звертатися з подібними проханнями до курії в

обхід монарха³⁶. Офіційний лист до папи, просякнутий антиклерикальним духом, серед інших підписали Кліффорд та Старі³⁷.

Відповідно до вчення Вікліфа, король в своїй державі має право боротися з гріховним духівництвом. Виправлення церкви повинно провадитися світською владою через особливі повноваження монарха. Вікліф формулює своєрідний афоризм: «Якщо папа – вікарій Христа, то король – вікарій Бога»³⁸. Перший ототожнюється з земною природою Христа, другий втілює в собі божественну силу Трійці. Державець повинен піклуватися про церковні справи, слідкувати за виконанням божого закону та сприяти вдосконаленню священства.

Окремо слід згадати про секуляризаційну програму вікліфітів, вперше сформовану секретарем Оксфордського старця Джоном Перві. Текст її втрачено, проте фрагменти збережені в ряді більш пізніх католицьких та протестантських трактатів. Відібрану в церкви землю мали розподілити між собою 15 графів та 15000 рицарів і сквайрів, а також королівська корона і біля ста новостворених богаділень. Програма Перві в першу чергу відображала інтереси саме рицарства та нижчих прошарків знаті³⁹, які ставали надійною опорою монарха в протистоянні з церквою.

Після 1394 р. Річард II, ортодоксальна віра якого не викликала сумнівів і раніше, все більш віддаляється від вікліфізму та займає чітку католицьку позицію, звертаючись до помпезного церковного ритуалу, возвеличення культу королівських святих тощо. Монарх взагалі позиціонує себе як непорочного державця, вбираючи на себе образ своєрідного Христа-Спасителя⁴⁰.

Проте, незалежно від того, що відтепер король доволі нетерпимо ставився до проповідників вчення Вікліфа, він лишався прихильним до рицарів-вікліфітів, жоден з яких не втратив свого місця при дворі чи в Раді та не позбувся статків⁴¹. Ефективність та послідовність королівської влади в переслідуванні лоллардів та вікліфітів виглядають взагалі доволі сумнівними, з огляду хоча б на те, що більш як триста списків єретичних трактатів Вікліфа дійшло до нашого часу.

Таким чином, ми бачимо, що традиції рицарської культури та певні елементи вікліфізму поєднуються в світоглядних орієнтирах придворного рицарства та трансформуються в окрему течію вікліфізму, яка відіграє певну роль в політичній практиці англійського монарха. Не осягаючи всього богословського комплексу напрацювань «євангелічного доктора» та знаходячись доволі далеко від радикального крила лоллардизму, яке знайшло своє вираження під час Великого селянського повстання 1381 р., рицарі-лолларди були поборниками релігійної політики монарха в період близько 1387–

1394 pp., коли він найбільше потребував союзників для посилення власного авторитету. За історичною аналогією з так званими «політичними гугенотами» часів релігійних війн у Франції XVI ст., рицарів-лоллардів можна було б назвати «політичними вікліфітами», з тією відмінністю, що англійські рицарі, на наш погляд, в своїх релігійних переконаннях були більш послідовними та відвертими.

¹ The Chronica Maiora of Thomas Walsingham, 1376–1422 / ed. J.G. Clark. – London, 2005. – P. 293.

² Ibid.

³ Ibid. – P. 250.

⁴ Ibid. – P. 334.

⁵ Knighton's Chronicle, 1337–1396/ ed. G. H.Martin. – Oxford, 1995. – P. 294-295.

⁶ Waugh W.T. The Lollard Knight // Scottish Historical Review. – No. XI. – 1914. – P. 55-92.

⁷ McFarlane K.B. Lancastrian Kings and Lollard Knight. – Oxford, 1972.

⁸ Басовская Н.И. [Рец. на кн.] Е.В. Кузнецов. Движение лоллардов в Англии. Горький, 1971 // Средние века. – 1974. – Вып. 38. – С. 294.

⁹ Walsingham. – P. 249.

¹⁰ Басовская Н.И. Указ. рец. – С. 295.

¹¹ Барг М.А. Народные низы в Английской революции XVII в. Движение и идеология истинных левеллеров. – М., 1967.

¹² CCR, 1377–1381. – P. 213, 494.

¹³ CCR, 1369–1374. – P. 340; CCR, 1377–1381. – P. 98, 103, 374; CPR, 1388–1392. – P. 45, 51, 130, 528; CPR, 1391–1395. – P. 68, 76, 166, 167, 290, 388, 477, 531; CPR, 1399–1401. – P. 207, 220.

¹⁴ CPR, 1381–1385. – P. 227, 533; CCR, 1389–1392. – P. 301; CPR, 1396–1399. – P. 553.

¹⁵ CPR, 1350–1354. – P. 532; CCR, 1369–1374. – P. 340; CPR, 1374–1377. – P. 6, 62, 203, 414 ets.

¹⁶ CCR, 1377–1381. – P. 65, 153, 282; CPR, 1381–1385. – P. 33.

¹⁷ CPR, 1381–1385. – P. 104, 185, 453; CCR, 1381–1385. – P. 553.

¹⁸ CPR, 1381–1385. – P. 8, 9, 17, 54, 60, 104, 575; CPR, 1385–1389. – P. 8, 14, 33; CPR, 1391–1395. – P. 119; CCR, 1392–1396. – P. 11; CCR, 1396–1399. – P. 352.

¹⁹ Наприклад: CCR, 1374–1377. – P. 347; CPR, 1385–1389. – P. 214.

²⁰ Marchandisse A. Philippe de Mézières et son Epistre au roi Richart // Le Moyen Âge. – T. 116. – fasc. 3-4. – 2010. – P. 616.

²¹ CCR, 1385 – 1389. – P. 208.

²² Bárány A. The Crown and the Lollards in Later Medieval England // Tolerance and intolerance in historical perspective. – Pisa, 2003. – P. 145.

²³ Issues of the Exchequer/ by Frederick Devon. – London, 1837. – P. 236.

²⁴ Kightly C. Lollard knight (act. c.1380 – c.1414)// Oxford Dictionary of National Biography. – Oxford University Press, 2004. – Online ed.:

<http://www.oxforddnb.com/view/article/50540>, accessed 14 Jan 2016.

²⁵ Woodger L.S. Vache, Sir Philip de la (1348–1408) // *The History of Parliament: the House of Commons 1386–1421*/ ed. J.S. Roskell, L. Clark, C. Rawcliffe. – 1993. – Online ed.: <http://www.historyofparliamentonline.org/>; Roskell J.S.,

Woodger L.S. Cheyne, Sir John I (d. 1413/1414) // *Ibid.*

²⁶ Walsingham. – P. 316.

²⁷ *Ibid.* – P. 250.

²⁸ Waugh W.T. *Op. cit.* – P. 87–89.

²⁹ Волсінгем єдиний, хто вказує на зв'язок Дванадцяти статей з «рицарями-лоллардами». Жодного доказу їх причетності до циркуляції маніфестів, які дублювали один одного в Лондоні та Вестмінстері немає. Проте припущення, що вони, як і раніше, виказували прихильність до вчення Вікліфа, має право на існування.

³⁰ The Twelve Conclusions of the Lollards // *English Historical Review*. – no. 22. – 1907. – P. 292–304. – Online edh.:

<http://sites.fas.harvard.edu/~chaucer/special/varia/loollards/lollconc.htm>

³¹ Froissart J. *Chronicles of England, France...* - New York, 1882. – P. 514.

³² Bell A. English members of The Order of the Passion: their political, diplomatic and military significance // *Philippe de Mézières and his age: piety and politics in the fourteenth century*. – Leiden, 2012. – P. 327.

³³ Baldwin J.F. *The King's council during the Middle Ages*. – Oxford, 1913.

³⁴ Второй статут “De Provispribus” 1390 // *Английская реформация (Документы и материалы)*. – М., 1990. – С. 18–19.

³⁵ Второй статут “De Praemunire” 1393 // Там же. – С. 19.

³⁶ *Foedera...* / Ed. Thoma Rymer, Georgii Holmes. – London, 1740. – P. 698–699.

³⁷ CCR, 1389–1392. – P. 140–141.

³⁸ Цит. по: Минеева Т.Г. Государство и церковь в средневековой Англии // *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. – 2010. – № 2. – С. 289.

³⁹ Петиция Джека Шэрпа/ Введение, перевод и примечания Е.В. Кузнецова // *Англия в XIV–XVII вв. Проблемы генезиса капитализма. Сборник статей*. – Горький, 1974. – С. 73–74.

⁴⁰ Див., наприклад: Richardi Maydiston de Concordia inter regem Richardi II et civitatem London // *Political poems and songs relating to English History, composed during the Period from the Accession of Edward III to that of Richard III* / Ed. by T. Wright: In 2 vols. – London, 1859. – Vol. 1. – P. 282–300.

⁴¹ Bárány A. *Op. cit.* – P. 146–147.